

Department of Political Science

Het achterhalen van de eenzame fietser:
Beschrijving en analyse van
de politieke loopbaan van Dries van Agt

Adrianus Koster

Working Papers Political Science No. 2004/03

vrije Universiteit

amsterdam

Working Papers Political Science No. 2004/03

ISSN 1569-3546

Amsterdam, May 2004

Het achterhalen van de eenzame fietser:
Beschrijving en analyse van
de politieke loopbaan van Dries van Agt

Adrianus Koster

email: A.Koster@fsw.vu.nl

Department of Political Science Phone +31 20 444 6852
De Boelelaan 1081 Fax +31 20 444 6820
1081 HV Amsterdam
The Netherlands
Internet: www.politicalscience.nl
Email: info@politicologie.vu

vrije Universiteit

amsterdam

Abstract

In 1971 the enigmatic Roman Catholic Law Professor Andreas van Agt entered the Dutch political scene as a Minister for Justice. Eleven years later, he suddenly resigned as Prime Minister. It was the end of the turbulent political career of one of the most colourful and controversial Dutch politicians of the latter part of the previous century. At first political leader Van Agt consolidated the position and power of fragile Christian Democrat Party after the merger of the Roman Catholic Party with two smaller Protestant parties during the 1970s. Furthermore he managed to oust his former political allies, the Social Democrats and their leader Joop den Uyl from the centre of power for many years. Van Agt was a most unpredictable and unorthodox politician, immensely popular by many, but violently opposed by others and discarded by some as 'nothing more than a curiosum'. Political anthropologist Adrianus Koster tries to describe, entangle, analyse and evaluate the fascinating and sometimes seemingly irrational actions of this phenomenon. His main research instrument is oral history: Van Agt and his surviving contemporaries (among others colleagues, civil servants and journalists) are thoroughly interviewed. The material obtained will be supplemented by written sources. The present paper is an interim research report.

De onderzoeker heeft ervoor gekozen zijn citaten en ander door informanten in interviews verstrekt materiaal in tussentijdse publikaties te anonymiseren. Uiteraard zal in het beoogde manuscript volledige opening van zaken worden gegeven.

1 Inleiding

Korte biografie

Andreas Antonius Maria (Dries) van Agt (Geldrop, 1931) werd geboren als zoon van een textielhandelaar en groeide op in een 'provinciaal, beschermd en uitermate katholiek milieu'. Na de middelbare school ging hij rechten studeren in Nijmegen. Hij was actief in het Nijmeegs Studenten Corps, waar hij de latere KVP-voorzitter Fons van der Stee leerde kennen.

Na zijn cum laude afgeronde studie werkte hij van 1955 tot 1957 als advocaat te Eindhoven, van 1957 tot 1963 bij het Ministerie van Landbouw en Visserij en van 1963 tot 1968 bij het ministerie van Justitie. Van 1968 tot 1971 was hij verbonden aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, waar hij spoedig tot hoogleraar in het strafrecht en strafprocesrecht werd benoemd. In 1969 leerde de vooraanstaande KVP'er Piet Steenkamp Van Agt kennen via Van der Stee.

In 1971 schoof informateur Steenkamp Van Agt voor de KVP naar voren als minister van Justitie. Hij bekleedde deze post in de kabinetten-Biesheuvel 1 (1971-72; KVP, ARP, CHU, VVD en DS 70), -Biesheuvel 2 (1972-73; KVP, ARP, CHU en VVD) en -Den Uyl (1973-1977; PvdA, D66, PPR, KVP en ARP). Aan de totstandkoming van het laatstgenoemde kabinet werkte de als progressief bekendstaande Van Agt mee als informateur; uiteindelijk werd hij vice-premier.

Als minister van Justitie kwam Van Agt regelmatig in conflict met de Tweede Kamer, zoals:

- in 1972 over de voorgenomen gratieverlening aan de zogenaamde Drie van Breda;
- in 1974 en 1976 over zijn vergeefse pogingen de abortuskliniek Bloemenhove te sluiten;
- in 1976-77 over het ontsnappen van de oorlogsmisdadiger Pieter Menten naar Zwitserland.

Binnen het kabinet-Den Uyl ontwikkelde Van Agt zich tot de aartsrivaal van de premier. Een conflict over de grondpolitiek leidde - vlak voor de verkiezingen van 1977 - tot de val van dit kabinet.

Inmiddels was Van Agt eind 1976 uitverkoren tot eerste lijsttrekker van het CDA, een samensmelting van de Kamerfracties van KVP, ARP en CHU, die na veel onderling gekrakeel in 1980 zou uitlopen op een fusie van deze drie traditionele christelijke politieke partijen.

Tijdens de verkiezingscampagne van 1977 en daarna moesten de ministers en lijsttrekkers Den Uyl en Van Agt zich tevens bezighouden met een Molukse treinkaping.

Wat het tweede kabinet-Den Uyl had moeten worden, strandde in het zicht van de haven, volgens Jan Joost Lindner (2003) 'door Joop den Uyl en Dries van Agt gezamenlijk kapotgespeeld in de bizarre kabinetsformatie van 1977'. In plaats daarvan werd met de VVD van Hans Wiegel het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981; CDA en VVD) gevormd, dat ondanks een krappe parlementaire meerderheid de volledige vier jaar uitzat. Toen in 1980 het CDA formeel tot stand kwam, was Van Agt daarvan de onbetwiste, populaire politieke leider. De zogenaamde loyalisten (voorstanders van een kabinet met de PvdA) in de gecombineerde

fractie van KVP, ARP en CHU maakten het premier Van Agt en zijn kabinet knap lastig, zowel onder fractieleider Willem Aantjes (die in 1978 vanwege de commotie die ontstond over zijn verzwegen oorlogsverleden moest aftreden) als onder diens opvolger Ruud Lubbers.

De verkiezingsuitslag van 1981 veroordeelde het CDA en de PvdA tot elkaar, hoewel Van Agt en Den Uyl daar beiden eigenlijk geen zin in hadden. Na een uiterst moeizame formatie kwam het kabinet-Van Agt 2 (1981–82; CDA, PvdA en D66) tot stand, met Den Uyl als eerste vice-premier en een soort superminister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Dit kabinet spatte na acht maanden uit elkaar. Het kabinet-Van Agt 3 (CDA en D66) had als belangrijkste taak vervroegde verkiezingen (in september) uit te schrijven en regeerde demissionair door tot 3 november 1982. Middenin de formatie kondigde Van Agt vrij onverwachts zijn vertrek uit de landspolitiek aan. Hij werd als partijleider en als premier opgevolgd door Ruud Lubbers.

Na een kort Tweede-Kamerlidmaatschap werd Van Agt in 1983 Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant. Daarna was hij van 1987 tot 1995 Ambassadeur van de Europese Gemeenschap, tot 1989 in Tokio en daarna in Washington. Na een gasthoogleraarschap in Japan vestigde Van Agt zich in 1997 in Nijmegen als ambtelos burger, hoewel die term door zijn nog altijd overvolle agenda enigszins misleidend is.

Onderwerp en aanpak

Dries van Agt werd snel na zijn entree in de vaderlandse politiek als minister van Justitie een bekende Nederlander en hij is dit altijd gebleven. Het is frappant niet alleen dat hij ruim twintig jaar na zijn vertrek uit de landspolitiek nog gevraagd wordt als middelpunt voor een ruim drie uur durend televisieprogramma,¹ maar ook dat de aankondiging daarvan en het programma zelf leidden tot veel vaak emotionele reacties in de media en op internet. Deze reacties vormen evenwel slechts een flauwe afspiegeling van de felle reacties pro en contra die Van Agt opriep toen hij nog politiek actief was. Lindner (2003), bepaald geen groot bewonderaar, noemt hem ‘een van de meest originele en omstreden politici van de twintigste eeuw, voor velen té origineel’. Een prominente tijd- en partijgenoot kwalificeert hem als een ‘curiosum, maar beslist geen staatsman, die geen boek verdient’. Met de laatste opmerking zijn wij het zeer oneens. Aan het eind van het boek zal de gegeven kwalificatie op grond van de onderzoeksresultaten nader worden geëvalueerd.

Gedrag en optreden (zoals dat laatste overkwam in de media) van Van Agt kunnen regelmatig als irrationeel worden gekwalificeerd. In deze politiek-antropologische studie wordt getracht dit publieke functioneren te duiden. Wat was zijn motivatie? Welke ontwikkelingen vertoonde hij en hoe zijn die te verklaren?

Het belangrijkste onderzoeksinstrument is de *oral history*. De heer Van Agt en degenen in het netwerk rond hem die nog in leven zijn en relevante informatie kunnen aandragen, worden door de onderzoeker geïnterviewd. De reeds benaderde of nog te benaderen informanten zijn politieke mede- en tegenstanders van Van Agt en/of leden van kabinetten waarvan hij deel uitmaakte, buitenlandse collega-politici, persoonlijk -medewerkers, beleidsambtenaren,

voorlichters, journalisten, wetenschappers en dergelijke. Door deze benaderingswijze komt materiaal naar voren dat (nog) niet in geschreven bronnen is gepubliceerd en daarmee bijdraagt aan nuancering en completering van de bestaande beeldvorming over Van Agt.

Uiteraard bergt het gebruik van *oral history* gevaren in zich van subjectivering en het blijven steken in anekdotes. De ervaren sociale wetenschapper zorgt voor het raadplegen van voldoende informanten met verschillende achtergronden om feit en interpretatie uit elkaar te kunnen halen. Bovendien zijn in een westers land gelukkig ook voldoende schriftelijke en zelfs audiovisuele bronnen aanwezig die kunnen zorgen voor verdere onderbouwing van het te schetsen beeld. Wat de anekdotes betreft, het is een wijd verbreid misverstand dat op wetenschappelijk onderzoek stoelende publicaties moeilijk leesbaar en saai zouden moeten zijn. Een 'leuk' boek hoeft geen onverantwoord boek te zijn; het is dan ook de bedoeling dat *De eenzame fietser* een boeiend en goed leesbaar boek wordt, dat uiteraard is gefundeerd op grondig onderzoek.²

Het kan interessant zijn na te gaan in hoeverre de in de politieke antropologie gangbare transactionele theorieën over leiderschap toepasbaar zijn op Van Agt, en of theoretisch materiaal over charismatisch leiderschap uit de politieke psychologie ons kan helpen bij het verkrijgen van meer inzicht in de persoon Van Agt.

2 Voortgang

Na het inwerken in de materie door het raadplegen van een aantal cruciale bronnen (onder meer Bootsma en Breedveld, 2000; Lindner, 2003; Terlouw, 1983; Van Thijn, 1977; en het internet (zoals Zonneveld, 1992) is een begin gemaakt met het afnemen van interviews van de heer Van Agt en andere relevante informanten. De lijst van te interviewen informanten wordt werkende weg steeds bijgesteld op grond van de verkregen informatie. Het overgrote deel van de interviews vindt plaats bij de informant thuis, soms bij hem of haar op kantoor, een enkele keer - op verzoek van de desbetreffende informant - in een horecagelegenheid. Aan het begin van het gesprek krijgt de informant te horen dat wat zij of hij gaat zeggen, zoveel mogelijk verbatim wordt opgetekend³ en dat zij of hij de uitgewerkte tekst van het interview ter autorisatie krijgt voorgelegd.

Over het algemeen werken de benaderde personen prima mee; slechts een enkeling weigert. Het autoriseren van de teksten geeft de informanten vaak nog de gelegenheid de tekst verder te verduidelijken. Hieronder volgt een korte samenvatting van de studie met daarbij informatie over wat het verkregen materiaal tot nu toe wel en niet heeft opgeleverd.

De vakminister

De zetelverdeling volgens de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezing van 28 april 1971 was:

PvdA	39
KVP	35
VVD	16
ARP	13
D66	11
CHU	10
DS'70	8
PPR	2
Overige	16

De formatie leidde tot het (later eerste) kabinet-Biesheuvel, een centrumrechtse coalitie van de drie confessionele partijen met de VVD en DS'70 onder leiding van de antirevolutionair Barend Biesheuvel. De 'studentenprofessor van linkse signatuur' Van Agt trad namens de KVP als minister van Justitie toe tot dit kabinet.

De in juridische kringen als progressief bekendstaande jonge Nijmeegse hoogleraar Strafrecht was echter niet of nauwelijks bekend in de landelijke politiek, bij de media en bij het grote publiek. Deze onbekendheid gold overigens niet voor het ministerie zelf en zijn secretaris-generaal, de dominante Albert Mulder ('die had de wind eronder'), waar Van Agt een goede bekende was. Hij had er immers vijf jaar als ambtenaar gewerkt en was maar drie jaar weggeweest. Volgens sommigen heeft zijn 'verleden' een rol gespeeld bij zijn functioneren als minister. Hij kreeg veel goodwill als 'één van ons'. 'Men liep op het departement weg met Van Agt. 'Wat je ook van Dries kon zeggen, hij profileerde zich vanuit Justitie. Justitie was er'.

Met het reeds verkregen materiaal is een goed beeld te schetsen over het functioneren van Van Agt op het departement, zij het dat meer inzicht in de complexe verhouding met de helaas overleden Mulder wenselijk zou zijn. Uiteraard wordt aandacht besteed aan de rol van de vakminister (een 'toegankelijke minister') ten behoeve van de wetgevende arbeid van het ministerie. Een toenmalig PvdA Tweede-Kamerlid toonde een zekere mate van bewondering voor het opereren van deze 'boeiende persoonlijkheid' in de Kamer.

Van Agt debuteerde in de publiciteit met een volgens sommigen ongelukkige, volgens anderen onvergeeflijke opmerking over zijn 'Ariër-zijn' tijdens een kennismaking met de media. 'Hierdoor werd hij neergezet als een nachtzwarte katholiek' Deze opmerking had betrekking op een eventuele gratiëring van de Drie van Breda (zie hierna), een dossier dat hij aantrof bij zijn aantreden als minister. Tijdens dat gesprek had hij ook gezegd dat een kabinet met de VVD niet zijn eerste keuze was. Over deze opmerking werd Van Agt in het debat over de regeringsverklaring gekapitteld door de kersverse VVD-fractie leider Hans Wiegel. 'Ik dacht:

die blijft niet lang'. Van Agt heeft dat zelf eigenlijk ook gedurende zijn hele politieke loopbaan gedacht, reden waarom hij nooit uit Nijmegen naar Den Haag is verhuisd.

Over de verhouding van Van Agt met zijn premier Barend Biesheuvel en zijn medeministers valt weinig te zeggen. De indruk bestaat dat Van Agt zich voornamelijk bezighield met zijn eigen onderwerpen en verder niet of nauwelijks aan de discussies in de ministerraad deelnam. Aan de val van het eerste kabinet-Biesheuvel, het gevolg van een conflict over de begroting voor 1973, lijkt hij part noch deel te hebben gehad; wel heeft hij zelf een expliciete mening hierover.

Het tweede kabinet-Biesheuvel (zonder DS'70), schreef de verkiezingen uit van 1972, maar bleef nog tot mei 1973 demissionair aan, vanwege de lange duur van de kabinetsformatie. In die tijd kreeg Van Agt te maken met zijn eerste gijzeling.

Gratiëring van de Drie van Breda

De jonge minister van Justitie kreeg in één klap nationale bekendheid door het bepleiten van gratiëring van de drie nog overgebleven gevangenen oorlogsmisdadigers uit de Tweede Wereldoorlog Kotälla, Fischer en Aus der Fünten, die toentertijd opgesloten zaten in de strafgevangenis van Breda (de Drie van Breda). Hoewel Van Agt hierbij niet altijd even handig optrad, werd hij door de meeste ambtenaren, politici en journalisten bewonderd om zijn integriteit. Sommigen beschuldigen hem van louter juridisch redeneren en te weinig aandacht voor de emotionele kant van de zaak. Zelf spreekt hij over een dieptepunt in zijn carrière, want de Tweede Kamer ging 'om' (motie Voogd) en voorkwam gratiëring.

Totstandkoming van het kabinet-Den Uyl

Volgens Lindner (2003) wilden sommige KVP-jongeren Van Agt lijsttrekker maken, maar het werd Frans Andriessen. Van Agt was wel actief in de verkiezingscampagne.

De zetelverdeling volgens de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezing van 29 november 1972 was:

PvdA	43
KVP	27
VVD	22
ARP	14
CHU	7
PPR	7
D66	6
DS'70	6
Overige	18

Er volgde een lange, uitputtende kabinetsformatie, die uiteindelijk leidde tot de door PvdA-informateur Jaap Burger bewerkte totstandkoming van het kabinet-Den Uyl in mei 1973. Bij

die totstandkoming werd de prolongatie van Van Agt op Justitie essentieel geacht. Dit kabinet, onder leiding van de socialist Joop den Uyl, met tien ‘progressieve’ ministers van PvdA, D66 en PPR en zes confessionelen van KVP en ARP (ook wel de witte rand genoemd), was er nooit gekomen als de antirevolutionairen Wilhelm De Gaay Fortman (‘Gaius’) en Jaap Boersma niet waren toegetreden zonder toestemming van hun fractievoorzitter Biesheuvel. Een poging van Burger om via ook Van Agt buiten zijn fractie om in te lijven werd door de laatste geweigerd, hoewel hij sympathiek tegenover het beoogde kabinet stond.

Hoe Van Agt samen met Wil Albeda als informateur aan de totstandkoming van het kabinet Den Uyl heeft meegewerkt, is ons nog niet duidelijk; Van Agt zelf kan zich in ieder geval hiervan niets meer herinneren (zie ook Maas, 1982). Toen de formatie tot een goed einde was gebracht, bleef Van Agt aan als minister van Justitie. Hij werd tevens vice-premier. Zijn progressieve collega’s verwachtten veel van hem, maar werden tijdens de rit vroeger of later in die verwachtingen teleurgesteld. Van Agt realiseerde zich snel tot zijn ongenoegen dat hij zich minder thuis voelde in de sfeer van het kabinet-Den Uyl dan in de ministersploegen onder Barend Biesheuvel: ‘Linkse mensen waren harder’.

Verhouding met Den Uyl

Over de verhouding tussen Joop den Uyl en Dries van Agt is reeds oneindig veel gezegd en geschreven. Die verhouding was aanzienlijk complexer dan de media ons sinds de jaren zeventig wilden laten geloven. Van wederzijdse haat was geen sprake, wel van karakterologische en cultuurverschillen, die leidden tot fundamenteel andere opvattingen over politiek. Het leek of Van Agt een *dédain* voor politiek had, iets wat Den Uyl hem zeer kwalijk nam.⁴ Hierdoor konden of wilden beide heren in politiek opzicht lang niet altijd door één deur. Ook Liesbeth den Uyl, Joops echtgenote, speelde hierbij een rol, wat geheel niet het geval lijkt te zijn bij Eugenie van Agt.

In dit boek zal een poging gedaan worden tot ontmythologisering van deze verhouding. Helaas kan deze poging nooit volledig slagen omdat immers niets meer aan den Uyl zelf gevraagd kan worden. Velen die hem kenden hebben echter hun licht over deze verhouding laten schijnen en ook Van Agt zelf heeft deze delicate verhouding uitvoerig van commentaar voorzien. Ook de commotie rondom het intrekken van de uitnodiging voor de uitvaartbijeenkomst van Joop den Uyl aan Dries van Agt en Willem Aantjes in december 1987 wordt besproken.

Optreden in de ministerraad (1973–1977)

Tijdens het Kabinet Den Uyl bemoeide Van Agt zich veel meer met de discussies in de ministerraad dan daarvoor. Niet alle ex-collega’s zijn het hier mee eens. Volgens hen was hij meer vakmatig dan politiek. ‘Hij bemoeide zich niet met de discussie. Als hij dat deed, was het iets obligaats; het moest zeker van de KVP.’

Als vice premier wierp hij zich, zij het niet onbetwist op als leider van het christen-democratische smaldeel in het kabinet. In die rol probeerde hij ook tegenwicht te bieden aan

in zijn ogen te doldrieste besluiten, waarvoor hij vaak bondgenoten vond binnen en buiten de eigen gelederen.

‘Van Agt bemoeide zich vooral inhoudelijk met de zaken uit het christen-democratische gedachtegoed met betrekking tot de ordening van de samenleving. Hij beargumenteerde altijd zijn standpunten. Hij was bijna op zijn eentje in staat om te blijven voortborduren op het christen-democratische erfgoed. Hij kon formidabel tegenwicht bieden door scherp juridisch formuleren. Hij kreeg te maken met een intellectueel en intelligent opererende Joop den Uyl, met lange vergaderingen, veel schorsingen en spanning. Met zaken als Bloemenhove’.

Het ging in dit kabinet ten tijde van de oliecrisis vaak om sociaal-economische zaken. Van Agt had daar niet of nauwelijks verstand van. ‘Hij was op dat gebied Alice in Wonderland’.⁵

Hij was een man van stemmingen (‘dat zijn authentieke momenten’) maar ook een meester in het recupereren. Hij herstelde zich altijd weer snel. Ondanks de politieke tegenstellingen onderhield Van Agt plezierige contacten met een groot aantal collega-bewindslieden.

Hervormingsvoorstellen

De progressieve ministers uit het kabinet-Den Uyl moesten zich waarmaken voor hun achterban. Een belangrijke rol speelden daarbij de vier zogenaamde ‘maatschappijhervormen de’ ontwerpen voor wetten op de vermogensaanwasdeling (VAD), de ondernemingsraden, de investeringsrekening (WIR) en de grondpolitiek. Van Agt heeft veel tijd en energie gestoken in het bestrijden van ‘progressieve uitwassen’ in die wetsontwerpen (Dries van Agt). Hij had daarbij een machtig wapen: niet alleen heeft het ministerie van Justitie bij de beoordeling van alle wetsontwerpen een gezaghebbende stem, maar voor de wetsontwerpen op de ondernemingsraden en inzake de grondpolitiek was de minister van Justitie zelfs medeondertekenaar. Daardoor kon de minister de totstandkoming hiervan traineren.

Een voorbeeld hiervan is de totstandkoming van de Wet op de Ondernemingsraden, die hij veel te verstrekkend - bijkans revolutionair - vond, daarin gesteund door de ministers van Economische Zaken Ruud Lubbers (KVP) en van Binnenlandse Zaken Wilhelm de Gaay Fortman (ARP). Zij kwamen hierover in conflict met hun collega’s van Sociale Zaken Jaap Boersma (ARP) en premier Joop den Uyl.

Dat traineren, al dan niet in opdracht van KVP-leider Frans Andriessen (Bootsma en Breedveld, 2000), kostte Van Agt echter wel veel energie, evenals de vaak uitpuittend lange kabinetsvergaderingen. Geen van deze wetsontwerpen zou overigens het Staatsblad halen onder het kabinet-Den Uyl (zie Bootsma en Breedveld, 2000; Lindner, 2003). De gang van zaken wordt gedetailleerd geschetst.

Het optreden van Van Agt, zijn barokke taalgebruik, waarin hij zich soms heel badinerend over de politiek uitliet, en zijn volgens menigeen regelmatige vlucht in absentieisme waren enerzijds vaak doeltreffende wapens, maar leidden ook tot veel irritatie. Van Agt ontkent overigens met stelligheid dat hij er destijds de kantjes van afliep en dat hij veelvuldig is weggebleven.

Het toenemen van wederzijdse irritaties was zeker één van de oorzaken van de val van het kabinet over de grondpolitiek, maar niet de belangrijkste (zie ook hierna).

Abortus en de de voorgenomen sluiting van Bloemenhove

Het moet voor Van Agt een bittere pil zijn geweest dat het wetsvoorstel afbreking zwangerschap, dat hij in 1972 met zijn KVP-collega Louis Stuyt van Volksgezondheid had ingediend, in 1975 door het kabinet-Den Uyl werd ingetrokken. Toen hij liet weten niet onder alle omstandigheden een nieuwe wet van zijn contraseign te zullen voorzien, werd hem ondemocratisch gedrag verweten.

Van Agts pogingen om in 1976 over te gaan tot sluiting van de abortuskliniek Bloemenhove, waar menselijke vruchten ouder dan twaalf weken werden geaborteerd, leden schipbreuk mede door toedoen van de PvdA-minister van Volksgezondheid Irene Vorrink ('het meisje in het kabinet'). De minister van Binnenlandse Zaken De Gaay Fortman (ARP) vond dat premier Den Uyl Vorrink moest kapittelen, wat de laatste weigerde. Daarna deed 'Gaius' het zelf, maar tevergeefs (Breedveld en Jansen van Galen, 1998).

De affaire-Bloemenhove veroorzaakte een deuk in het vertrouwen van Van Agt in zijn collega-bewindslieden en in zijn verbondenheid met het kabinet en de premier. Bloemenhove bleef onbelemmerd in bedrijf, zeer tot Van Agts ongenoegen en frustratie. Van Agt aarzelde zes weken of hij zou aftreden, maar bleef uiteindelijk aan. Het waarom van dit aanblijven zou onder meer uit een nog te traceren brief van Van Agt aan de Tweede Kamer moeten worden verklaard.

Aftreden van Glastra van Loon

In tegenstelling tot minister van Agt was zijn staatssecretaris Jan Glastra van Loon (D66), een steile rechtsfilosoof van humanistische kant, ronduit niet populair op het departement. 'Een aardige man, maar een ramp,' luidt één van de mildste oordelen. Secretaris-generaal Mulder moest niets van Glastra hebben. Toen deze in een interview in Vrij Nederland de kachel aanmaakte met Mulder en met het departement, was het afgelopen. Volgens een informant was het onbezonnen, maar had Glastra wel gelijk.⁶

Van Agt maakte gebruik van zijn recht als minister - overigens nog nooit door enige minister voordien gehanteerd - en ontsloeg zijn staatssecretaris. Staatsrechtelijk was hier niets op tegen. Het lijkt voor de hand gelegen te hebben dat Mulder hiertoe bij Van Agt heeft aangedrongen, maar dat kan niet worden hardgemaakt.

Het ontslag zelf gebeurde bij afwezigheid van de premier, volgens sommigen een truc. 'Overigens lichtte ook Joop Dries niet vaak in'. De pogingen van de premier - daarin gesteund door D66, de partij van Glastra - om de zaak terug te draaien, werden door Van Agt getorpedeerd. Uit het materiaal blijkt overigens dat de protesten voornamelijk voor de Bühne bestemd waren. Intern had men weinig met Glastra op en gaf men Van Agt gelijk.

Toen de realisten in D66 inzagen dat Glastra - die ook bij hen moeilijk lag - niet meer te redden was, gaven zij toe en droeg D66-fractievoorzitter Jan Terlouw de ervaren bestuurder Henk Zeevalking als opvolger voor. Van Agt oordeelt nog steeds zeer positief over Zeevalking. Diens vrijmetselaarschap was daarbij geen enkel probleem. 'Toen Zeevalking daar een maand zat was iedereen Glastra vergeten'.

De partijleider

De affaire-Menten

In november 1976 was de Kamer hevig verontwaardigd toen de van oorlogsmisdaden verdachte Pieter Menten zijn arrestatie wist te voorkomen door de wijk te nemen naar Zwitserland. Van Agt, inmiddels benoemd tot lijsttrekker van het CDA, werd uit Roemenië teruggeroepen naar de Kamer en werd daar tijdens het debat afgedroogd, ook door coalitiepartij PvdA. Hij zou een urgent dossier niet gelezen hebben. Een collega-minister vraagt zich daarbij af of hem wel duidelijk was gemaakt hoe urgent dit dossier was. Velen zijn van mening dat Van Agt te lichtzinnig met het probleem is omgegaan.

Tot nu toe ontbreekt compleet inzicht in het samenspel tussen de minister en zijn departement bij deze affaire.

Na de uitlevering van Menten door Zwitserland volgde in februari 1977 een tweede Kamerdebat, waarin de juridische scherpstrijper Aad Kosto (PvdA), aangestuurd door zijn fractieleider Van Thijn, op de man speelde zonder het aftreden van Van Agt te eisen. Van Agt, die overigens ook Kosto provoceerde, was en is nog steeds nog steeds kwaad over 'deze actie beschadiging lijsttrekker CDA'.

De afloop van de affaire-Menten heeft de relatie tussen Van Agt en de PvdA onherstelbaar beschadigd: 'Hier is het zaad gezaaid'. 'Kosto heeft hem in zijn ijdelheid en in zijn zwakke punt getroffen. Het stomste wat je doen kunt is op die manier een coalitiepartner behandelen. Dan maak je hem definitief tot je vijand'.⁷

'Hij kwam uit de affaire als degene die de socialisten op hun donder zou geven. Vanaf die tijd is het nooit meer goed gekomen tussen de PvdA, Den Uyl, Kosto en Van Agt'.

Deze affaire als geheel is zeker mede de oorzaak van de val van het kabinet-Den Uyl en van het slepend verloop en de uiteindelijke mislukking van de formatie tussen PvdA, CDA en D66 na de verkiezingen van 1977 (zie ook de televisiedocumentaire *Andere Tijden*). Ons beeld van de affaire Menten is redelijk compleet.

De val van het kabinet-Den Uyl

In 1977 viel het kabinet-Den Uyl, vlak voor de verkiezingen, over een intern conflict betreffende de grondpolitiek. De progressieve ministers wilden in het desbetreffende wetsvoorstel niet tegemoet komen aan de wensen van de confessionele kamerfracties om bij onteigening niet de gebruikswaarde maar de marktwaarde te vergoeden. De KVP-ministers steunden de christen-

democratische fracties. Toen verschillende compromisvoorstellen de partijen niet bij elkaar brachten, was het kabinet niet meer te redden en liet Den Uyl het vallen.⁸ Zowel de PvdA als het CDA in oprichting dachten hierbij belang te hebben. Overigens hielden beide partijen zorgvuldig de weg naar elkaar open omdat ze verwachtten na de binnenkort te houden verkiezingen weer tot elkaar te zijn veroordeeld.

Een nauwkeurige reconstructie van de gebeurtenissen die tot de val van het kabinet leidden, leert ons dat de onderlinge sfeer inmiddels zodanig was verslechterd dat in ieder geval Van Agt op een gegeven moment niet meer tot enige concessie bereid was. De rol van KVP-leider Frans Andriessen dient te worden opgehelderd. Volgens sommigen wist hij hoogstwaarschijnlijk van niets, volgens Lindner (2003) heeft hij echter de crisis uitgelokt.

Het kabinet was niet meer te redden, zeker toen de antirevolutionaire ministers zich bij de KVP'ers aansloten. Het waarom hiervan is achterhaald. Op hun motieven wordt ingegaan, evenals op de houding van Den Uyl.

Gijzelingen en kapingen

Van Agt kreeg als minister van Justitie tijdens het kabinet-Den Uyl veelvuldig te maken met gijzelingen en kapingen, en stond in die gevallen steeds aan het hoofd van een crisisteam van bewindslieden. 'Er was tijdens die gijzelingen een sterke osmose met Albert Mulder'. De rol van Van Agt in deze affaires komt uiteraard in het boek aan de orde.

Een merkwaardige gijzeling vond in 1974 plaats in de strafgevangenis van Scheveningen. Een viertal gevangenen gijzelden de leden van een kerkkoor, nadat een Benedictijner monnik onder zijn pij wapens voor hen de gevangenis had binnengesmokkeld. Uiteindelijk zorgden mariniers voor een gewelddadige bevrijding. In Het Parool en in een EO-televisiedocumentaire wordt een connectie tussen Broeder Mattheus en Van Agt gesuggereerd. De laatste ontkent dit in dezelfde uitzending met klem. Ons materiaal lijkt hem gelijk te geven.

De Molukse treinkaping brak de verkiezingscampagne van 1977 abrupt af, waardoor de in het geheim geplande intensivering van de CDA-campagne in de laatste dagen voor de verkiezingen niet doorging. Er valt niets zinnigs te zeggen over de eventuele invloed van deze kaping op de verkiezingsuitslag.

Tijdens deze kaping kwamen de karakterverschillen tussen Den Uyl en Van Agt levensgroot naar voren (Bootsma, 2000). Het optreden van Van Agt tijdens deze gijzeling en bij de gewelddadige beëindiging daarvan - ondanks het verzet van premier Den Uyl daartegen - oogstte veel lof. Zijn gezag steeg hierdoor. *'He rose to the occasion.'*

Eerste lijsttrekker CDA

Het streven van de confessionele partijen KVP, ARP en CHU om samen te smelten in één christelijke politieke partij werd ernstig belemmerd door de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl in 1973, waar de CHU geen deel van uitmaakte en oppositie tegen ging voeren. Toch raakte tijdens de regeringsperiode-Den Uyl dit streven, onder invloed van de basis, in

een stroomversnelling, ondanks het gekissebis van met name de politieke leiding van KVP en ARP.

Nadat werd besloten om met één lijst de verkiezingen in te gaan, brak de strijd om de aanvoering van die lijst uit. De antirevolutionaire leider Willem Aantjes speelde hierbij een sleutelrol. Hij blokkeerde de meest logische eerste keus: KVP-leider Frans Andriessen, de aanvoerder van het veruit grootste ‘smaldeel’.⁹ Nadat Andriessen op zijn beurt de kandidatuur van Aantjes blokkeerde, leek er een patstelling te zijn. Een poging van Aantjes om de minister van Economische Zaken Ruud Lubbers (KVP) te benaderen, was onaanvaardbaar voor de KVP (Lindner, 2003).

De impasse werd doorbroken door het naar voren schuiven van vice-premier Van Agt, een KVP’er die ook goed lag in protestantse kringen, mede door zijn imago als dwarsligger in het kabinet-Den Uyl.

‘Het was knap van Dries dat hij een heel goed gevoel had van wat er leefde in de linkse AR-kring. Hij had daar een goede antenne voor. De man speelde een onmisbare rol bij de vorming van het CDA. Hij had een soort integriteit die voor de vorming van het CDA van belang was’.

Saillant detail is dat Van Agt eigenlijk had besloten de landspolitiek te verlaten toen hij werd benaderd voor het lijsttrekkerschap van het CDA. Deze verwickelingen zullen gedetailleerd worden besproken.

Van Agt liet zich overigens snel overhalen en maakte zich in zeer korte tijd het gedachtegoed van het CDA eigen, zich daarbij niet te veel aantrekend van het door linkse partij-ideologen geschreven verkiezingsprogramma *Niet bij brood alleen*. ‘Met hem deed een blijmoedig pragmatisme zijn intrede’ (Goudzwaard, geciteerd in Griffioen en Noordegraaf, 1999).

Van Agt stortte zich met enthousiasme in de verkiezingsstrijd en liet zich gaarne bewieroken, maar was ook soms het mikpunt van harde actievoerders.

‘Van Agt koos voor de confrontatie. Daardoor kreeg hij juist een scherp profiel: geliefd door zijn kiezers, gehaat door zijn tegenstanders. Beschadiging van zijn persoon maakte hem een martelaar en vergrootte zijn populariteit bij het eigen publiek. Dit versterkte zijn positie als lijsttrekker. Hij kon zich profileren door de provocatie van de PvdA.’

Van Agt schreef zijn speeches zelf, maar vroeg wel van tevoren om suggesties. Men zette zich voornamelijk af tegen het door Van Agt gepropageerde Ethisch Reveil, een krachtig herstel van Christelijke waarden en normen in de samenleving, waarop uiteraard wordt ingegaan. De aanwijzing van Van Agt had ook een nadeel, namelijk het feit dat hij niet veel krediet bij de pers had. Maar dat gold voor het gehele CDA.

Na de val van het kabinet-Den Uyl moest het CDA de campagne aanpassen. Het lijsttrekkerschap van Van Agt maakte hem enerzijds het mikpunt van alles wat progressief was en versterkte hem anderzijds daardoor in zijn eigenzinnige rol binnen het kabinet en speelde zeker mee bij zijn besluit de regering ten val te brengen (zie hiervóór)

‘De positie waarin Van Agt is geraakt in zijn strijd tegen de ‘onredelijkheid’ van de PvdA heeft mobiliserend gewerkt voor confessioneel Nederland. Dat is zijn belang voor het CDA’.

Formatie 1977

De zetelverdeling volgens de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezing van 25 mei 1977 was:

PvdA	53
CDA	49
VVD	28
D66	8
PPR	3
DS'70	1
Overige	8

De PvdA won tien zetels, de VVD zes, D66 twee en het CDA één zetel. Over de slepende en slopende formatie van 1977 is veel gepubliceerd (Van Thijn 1978, Zonneveld 1992) en veel interessants opgemerkt. Lange tijd is aangekoerst op een tweede kabinet-Den Uyl, bestaande uit PvdA, CDA en D66. De PPR plaatste zich snel buitenspel: ‘Wij zwaaien het ventje vrolijk uit’ (Van Agt in Lindner, 2003). Van Agt bleek een betere onderhandelaar dan de beoogde premier Den Uyl, PvdA-fractievoorzitter Ed van Thijn en zijn D66-collega Jan Terlouw en wist uiteindelijk te voorkomen dat de PvdA zijn winst van tien zetels kon verzilveren. Dit tot grote frustratie van het congres van de PvdA.

Van Agt zelf onderscheidt drie fasen, waarvan de laatste twee door elkaar liepen. In de eerste fase moesten telkens weer nieuwe hobbels worden genomen over de vier eerdergenoemde hervormingsvoorstellen van het eerste kabinet-Den Uyl en over de abortus.

Na vijf maanden, waarin formateur Den Uyl regelmatig zijn opdracht aan Koningin Juliana moest teruggeven, waarna de zaak steeds weer rechtgetrokken moest worden door informateurs van christen-democratische huize, lag er een regeerakkoord.

Vervolgens kwam de zetelverdeling in het kabinet aan de orde. Deze werd echter steeds weer ter discussie gesteld bij de invulling van de ministersposten. Hierop brak het uiteindelijk. ‘De opvatting van Dries was eerst: het moet ervan komen. Het kan niet anders. Wij zijn tot elkaar veroordeeld. Geleidelijk is de ergernis gegroeid en kreeg hij behoefte aan een achterdeur. De VVD had op stille wijze een kier laten zien. Dries ging hier steeds meer naar kijken. Het is net als met de zonde, de verleiding moet er ook zijn. Toch waren ze heel ver, maar Dries mocht niet meer op Justitie, want Den Uyl wilde niet naar zijn congres met Van Agt op Justitie en Andriessen en Kruisinga.’

Niet alleen Den Uyl en Van Thijn waren teleurgesteld, maar ook Duisenberg en Van Kemenade (de PvdA-minister van Financiën en Onderwijs in het kabinet-Den Uyl; AK) ‘waren erg aangeslagen dat ze geen minister werden. En dat allemaal door Piet Reckman’ (de militante en leider van de linkervleugel van de PvdA, die Den Uyl en Van Thijn steeds voor de voeten

liep en luidkeels had geëist dat Van Agt niet mocht terugkomen in het tweede kabinet-Den Uyl; AK) verzuchtte een informant.

Mede op grond van reflecties van de nog levende hoofdrolspelers en observatoren zal het mislukken van de formatie tussen PvdA, CDA en D66 uitvoerig worden geanalyseerd, waarbij de schuldvraag niet uit de weg zal worden gegaan.

Speciale aandacht zal er zijn voor het solisme van Van Agt hierin. Ook zijn relatie met de CDA-fractie, waarvan enkele leden op cruciale momenten Van Agt dwars zaten door het 'lekker' van informatie naar het andere kamp (Zonneveld 1992) komt aan de orde, evenals de positie van het congres van de PvdA ('Ze waren arrogant').

Na het mislukken van de formatie met de PvdA en D66 wendde het CDA de steun naar de VVD. De beroemde foto in De Telegraaf van het etentje van Van Agt met VVD-partijleider Hans Wiegel in de Haagse Bistrot met markeert dit belangrijke politieke feit: 'Je zag de verademing op het gezicht van Dries'. Wiegel suggereerde een aanvaardbare zetelverdeling tussen CDA en VVD (tien-zes). Ook een regeerakkoord was snel gesmeed, zij het dat dit pas met enig uitstel aan de fracties werd voorgelegd.

Een niet onaanzienlijk deel van de CDA-fractie onder leiding van Willem Aantjes probeerde de totstandkoming van het beoogde kabinet van CDA en VVD op alle mogelijke manieren te traineren: 'Het kabinet was op een oneerlijke manier ontstaan. Wij wilden het niet'. Hierop, en op de manier waarop het verzet uiteindelijk werd gebroken, wordt uiteraard ingegaan.

Interessant is hierbij het feit dat Van Agt zichzelf niet als de meest geschikte kandidaat voor het premierschap zag. Wiegel moest hem overtuigen en trad zelf toe tot het kabinet als vice-premier en minister van Binnenlandse Zaken. Nadat deze hobbel was genomen, kwam het kabinet snel tot stand.

Over de keuze van de ministers zijn nog enkele saillante details te melden (Lindner 2003, Griffioen en Noordegraaf 1999).

De premier

Vriend en vijand verwachtten dat het kabinet-Van Agt, dat steunde op 77 kamerzetels, niet lang zou voortbestaan. Uiteindelijk zat het echter de rit volledig uit. De goede persoonlijke verhouding tussen premier en vice-premier heeft hier ongetwijfeld toe bijgedragen. In tegenstelling tot Den Uyl liet Van Agt wel duidelijk ruimte aan Wiegel. Niet iedereen vindt dit overigens prijzenswaardig: 'Ik dank je de koekoek. Dan hoefde hij het niet te doen. Dat vind ik het kwalijke aan deze meneer.'

Het was echter geenszins een rustige regeerperiode. Integendeel, deze was zeker niet minder turbulent dan die van het kabinet-Den Uyl.

De belangrijkste affaires en conflicten komen aan de orde, gevolgd door een verklaring voor het feit dat dit kabinet alles wist te overleven.

Soms had Van Agt al zijn overtuigingskracht nodig:

‘Ik heb er nog steeds grote bewondering voor hoe hij een redenering volhield. Ik hoor Wiegel nog mompelen tijdens een betoog van Van Agt: herhalen, herhalen, nog eens herhalen. Vooral niet terugvallen op details of zijwegen inslaan.’

Het verschil in leiderschapstijl tussen de premier en zijn directe voorganger is interessant genoeg om er bij stil te staan. ‘Van Agt wilde meer op afstand besturen. Hij liet veel meer aan zijn ministers over’.

In tegenstelling tot Den Uyl kon Van Agt, zij het relativerend met een knipoog, genieten van de parafernalia van de macht, zoals politie-escortes en gefotografeerd worden. Dit speelde ook in op zijn behoefte aan maatschappelijke erkenning.

Het aftreden van Kruisinga

Nog geen drie maanden na de beëdiging van het kabinet trad minister van Defensie dr. Roelof Kruisinga af, omdat hij zich keerde tegen het Amerikaanse besluit een neutronenbom te gaan ontwikkelen, een wapen dat mensen doodt maar gebouwen niet beschadigt. Volgens verschillende informanten (zie ook Breedveld 2002) was dit echter slechts de officiële reden.

Urenco

Het kabinet kwam in 1978 moeilijkheden door het besluit verrijkt uranium, afkomstig van de opwerkingsfabriek van Urenco (UCN) in Almelo, te gaan leveren aan Brazilië, dat het non-proliferatieverdrag niet had getekend.

Dit besluit, overigens een erfenis van het kabinet-Den Uyl, schoot niet alleen bij de oppositie maar ook bij de loyalisten uit de CDA-fractie in het verkeerde keelgat. Het was de eerste grote confrontatie met de loyalisten ‘die wij ongelooflijk in de watten hebben gelegd’. Vlak daarvoor hadden 40 000 mensen hiertegen in Almelo gedemonstreerd.

Het Kamerdebat was tot het laatst toe spannend. Uiteindelijk werd wel overgegaan tot uitbreiding van de UCN, maar de omstreden leveranties aan Brazilië gingen niet door. De loyalisten moesten door de knieën en Van Agt werd alom bewonderd voor zijn optreden tijdens het slotdebat.

Bestek 81 en het aftreden van Andriessen

In 1978 stelde het kabinet Bestek 81 op, een voor die tijd fors ombuigingspakket waarin onder meer werd gekort op uitkeringen en ambtenarensalarissen, dat weerstand opriep bij delen van de bevolking. Begin 1980 trad minister van Financiën Frans Andriessen af, omdat hij te weinig steun in het kabinet en in de Kamer kreeg voor zijn plannen om nog meer te bezuinigen. Andriessen had meer steun van zijn premier en van de VVD verwacht. Hij dacht dat zijn aftreden het einde van het kabinet zou worden. Van Agt en Wiegel wilden echter, ten koste van alles, het kabinet op de been houden. Desalniettemin ervoer Van Agt dit aftreden als een gevoelige nederlaag, maar hij wist zijn kabinet toch overeind te houden, nu met Fons van der Stee op Financiën. Achteraf betreurt Van Agt het dat hij niet zijn poot stijf heeft gehouden en de

CDA-fractie getrotseerd. Zijn populariteit in de partij was groot genoeg om fractieleider Ruud Lubbers te laten inbinden, vindt hij nu. Een insider oordeelt hard: 'Ik heb Van Agt gezegd dat je als Minister President nog eerder je schoonmoeder publiekelijk kunt molesteren dan dat je je minister van Financiën laat gaan.'

Betekende het mislukken van Bestek 81 in feite het mislukken van het eerste kabinet Van Agt of werd hiermee de weg bereid voor de noodzakelijke sanering van de nationale economie door de eerste twee kabinetten Lubbers?

Op het mislukken van Bestek 81 wordt uitvoerig ingegaan, evenals op het aftreden van Andriessen en op de rol van minister van Sociale Zaken Wil Albeda, zijn staatssecretaris Lou de Graaf en de CDA-Tweede-kamerfractie onder leiding van Ruud Lubbers (die volgens sommigen in toenemende mate het kabinet dirigeerde), en op de betekenis hiervan voor het kabinet.

Tevens moet aandacht worden geschonken aan de moeizame verhouding tussen Van Agt en Lubbers, die zou voortduren tot na het aftreden van Van Agt als politiek leider van het CDA en als premier eind 1982. We beschikken echter nog niet over alle benodigde informatie.

Een en ander moet nog nader worden gezien in het licht van de complexe machtsstrijd in het nog jonge CDA, waarin verschillende facetten, zoals de 'bloedgroepen' en conservatief versus progressief door elkaar speelden.

Aantjes exit

In september 1979 werd bekend dat Willem Aantjes, fractievoorzitter van het CDA, in de Tweede Wereldoorlog dienst had genomen bij de Duitse SS. Het nieuws werd voortijdig en op eigen initiatief bekendgemaakt door prof. dr. Lou de Jong, directeur van het Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam. Aantjes verliet hierop de politiek. Volgens kwade tongen zou Van Agt een hand hebben gehad in het lekken van deze informatie. Het vertrek van Aantjes, leider van de zogenaamde loyalisten in de Tweede Kamerfractie, verloor hem immers van zijn grootste criticaster binnen de eigen partij. Op grond van het verzamelde feitenmateriaal wordt afgerekend met deze beweringen.

Kruisraketten

Een volgende confrontatie met de loyalisten werd veroorzaakt door het NAVO-dubbelbesluit van december 1979. De NAVO besloot tot de stationering van 572 Amerikaanse middellangeafstands raketten met een enkelvoudige kernlading in Europa als antwoord op de stationering van SS-20 raketten door de Sovjet-Unie. Tegelijkertijd zou de Sovjet-Unie het aanbod krijgen over een beperking van deze categorie wapens onderhandelingen te beginnen.

In Nederland zouden 48 kruisvluchtwapens worden geplaatst, waartegen veel verzet ontstond. Van Agt moest in het parlement de portefeuillekwestie stellen om het dubbelbesluit te overleven. Desondanks stemde een aantal loyalisten voor de (verworpen) motie van de oppositie tegen de productie van kruisraketten en de plaatsing ervan in Nederland.

Deze kwestie veroorzaakte een verdere verwijdering tussen Van Agt en Lubbers. Is er gelogen achter de regeringstafel? Van Agt, die hoog spel speelde, ziet het als één van zijn belangrijkste politieke verdiensten dat hij Nederland ondanks deze kwestie binnen het NAVO-bondgenootschap heeft weten te houden

Troonswisseling

Op 30 april 1980 trad Koningin Juliana af ten gunste van haar dochter Beatrix. De troonswisseling was op 31 januari, de verjaardag van Beatrix, door Juliana tijdens een televisietoespraak aangekondigd. Die middag had Van Agt het kabinet ingelicht. Hijzelf had het besluit reeds enkele maanden eerder vernomen.

De rol van de premier bij de voorbereidingen van deze unieke gebeurtenis wordt belicht.

Olieboycot Zuid-Afrika

Het kabinet voelde niets voor een olieboycot van Zuid-Afrika. In juni 1980 werd de motie-Ter Beek, waarin om een olieboycot werd gevraagd, aangenomen met steun van een aantal loyalisten. Zes van hen stemden vervolgens voor een motie van afkeuring, die met een nipte meerderheid werd verworpen. Het kabinet bleef overeind.

Voorts wordt aandacht besteed aan de interventies van Hans Wiegel bij de VVD-fractie om het kabinet overeind te houden (Lindner, 2003, pp. 190–191), de abortuswetgeving, de omstreden Nederlandse deelname aan het Wereldkampioenschap Voetbal in Argentinië in 1978, de boycot van de Olympische Spelen van Moskou in 1980 en aan de omstreden levering van onderzeeboten aan Taiwan.

Verkiezingscampagne en formatie 1981

In 1981 werd Van Agt met overgrote meerderheid wederom benoemd tot lijsttrekker van het CDA. De premier speelde zijn rol met verve en zette zich ‘ouderwets’ af tegen de PvdA.

De zetelverdeling volgens de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezing van 26 mei 1981 was:

CDA	48
PvdA	44
VVD	26
D66	17
PPR	3
Overige	12

CDA en VVD verloren drie zetels en daarmee hun parlementaire meerderheid. Hoewel de PvdA wel negen zetels verloor, was het CDA tot deze partij veroordeeld, want D66 weigerde om CDA en VVD aan een meerderheid te helpen (Lindner, 2003; Terlouw, 1983).

De eerste hobbel die genomen moest worden in de formatie, was wie de premier van het nieuwe kabinet moest worden. De PvdA en D66 zetten in op Den Uyl, maar die was onaanvaardbaar voor het CDA, dat immers de grootste partij was. Het duurde wel enige tijd voordat eerst D66 en later de PvdA Van Agt als de beoogde premier accepteerden.

Op deze verwickelingen wordt uitvoerig ingegaan.

In deze ook weer moeizame formatie speelde het staatshoofd een opmerkelijke rol (Lindner, 2003). Bij het CDA stonden de neuzen lang niet altijd dezelfde kant op. Van Agt liet op een gegeven moment de formatie aan Lubbers over (Lindner, 2003).

Het resultaat was het tweede kabinet-Van Agt, het ‘vechtkabinetje dat er nooit had mogen komen’, waarvan de personele samenstelling ook met het nodige geruzie gepaard ging en dat al viel vóór de regeringsverklaring, maar weer werd ‘gelijmd’.

Joop den Uyl werd naast eerste vice-premier een soort superminister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid met vergaande competenties. De keuze van de CDA-ministers leidde tot openlijke teleurstelling bij niet-benoemden. ‘Van Agt had er geen zin in en liet dat duidelijk blijken. Joop vond: ik moet het doen. Ik mag die kans niet laten gaan’.

Den Uyl botste veelvuldig met de tweede vice-premier, minister van Economische Zaken Jan Terlouw (D66) en met de CDA-minister van Financiën Fons van der Stee (Terlouw, 1983). Een ex-collega noemt Den Uyl in dit kabinet ‘één grote miskleun, net zoals zijn werkgelegenheidsplan’. Anderen zeggen eigenlijk hetzelfde, maar wat meer verhuld. De overige socialistische ministers konden het over het algemeen goed met de premier vinden.

Een enkeling heeft een geheel eigen opvatting over dit kabinet: ‘Er waren niet drie fracties, maar vier. De fractie Van Dam-Van Mierlo had vaak een afwijkende mening van de rest.’ Tot nu toe lijkt deze bewering niet door informatie gestaafd.

De onwil van de PvdA om verre gaand te bezuinigen leidde na acht maanden, kort na voor de partij desastreus verlopen Statenverkiezingen, tot de val van dit kabinet. ‘De PvdA geloofde nog steeds in de maakbare samenleving’. Van Agt geeft overigens ruiterlijk toe dat hij geen vinger heeft uitgestoken om het kabinet te redden. ‘Onder Jan de Koning en zonder Joop had het kabinet de rit uitgezeten.’

Kabinet-Van Agt 3 en vertrek uit de landspolitiek

Het derde kabinet-Van Agt (CDA, D66), met Jan Terlouw als vice-premier, bereidde de verkiezingen voor. Van Agt liet zich met moeite overhalen om weer als lijsttrekker van het CDA te fungeren; hij werd weliswaar herkozen door de partij, maar zijn meerderheid was enigszins

geslonken.

De zetelverdeling volgens de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezing van 8 september 1982 was:

PvdA	47
CDA	45
VVD	36
D66	6
PPR	2
Overige	14

Het CDA en vooral D66 betaalden de rekening van het mislukken van het kabinet-Van Agt 2. De PvdA had er weliswaar van geprofiteerd, maar was nu definitief onder Joop den Uyl onaanvaardbaar als regeringspartner voor het CDA. Dankzij de forse winst van de VVD kon de regeringscombinatie van 1977 worden hersteld, maar Van Agt wilde dat niet meer meemaken. Hij kondigde op 13 oktober zijn aftreden aan als partijleider en speelde daarbij een merkwaardige rol in de aanwijzing van zijn opvolger. Hij wenste dat minister van Landbouw en Visserij Jan de Koning hem zou opvolgen, maar die weigerde ten gunste van CDA-fractie-leider Ruud Lubbers (Lindner, 2003).

Op 3 november trad Van Agt af als premier en beëindigde daarmee in feite zijn politieke loopbaan. 'Zijn weerzin tegen de politiek won het van zijn ijdelheid'. Hij voelde zich uitgewoond, om in een wielerterm te spreken.

We zullen laten zien dat er geen aanwijzingen zijn om hier meer achter te zoeken, hoewel sommigen er fijntjes op wijzen dat Van Agt zijn aftreden pas aankondigde nadat duidelijk was dat de PvdA van Den Uyl wegens een onoverbrugbaar verschil van inzicht over de kruisraketten weer naar de oppositiebanken was verwezen.

Buitenlandse Zaken

Als premier moest Van Agt zich veel bezighouden met Buitenlandse Zaken. Tijdens het eerste kabinet-Van Agt bleek dat de vakminister Chris van der Klaauw (VVD) niet over een geweldige presentatie beschikte, waardoor de premier hem nogal eens moest redden. Tijdens het derde kabinet-Van Agt was de premier tevens minister van Buitenlandse Zaken.

Van Agt genoot overigens groot aanzien in het buitenland. Zijn naam werd jaren later zelfs genoemd door de Duitse Bondskanselier Helmut Kohl als mogelijke voorzitter van de Europese Commissie, wat heel pijnlijk moet zijn geweest voor de officiële Nederlandse kandidaat Ruud Lubbers (Lindner, 2003).

Vanaf 1993 was hij enkele jaren voorzitter van een internationale associatie van voormalige staatshoofden regeringsleiders, met illustere leden als Helmut Schmidt, Valéry Giscard d'Estaing, Mikhail Gorbachev en Jimmy Carter.

Relatie met de media en publiciteit

In deze studie wordt zeker aandacht besteed aan Van Agts tweeslachtige relatie met de media en publiciteit, zijn door hemzelf toegegeven en vaak gekwetste ijdelheid, zijn behoefte aan erkenning en het effect daarvan.

Van Agt kon beter uit de voeten met de televisie dan met de schrijvende pers: 'Ze haten me' De lezers van Trouw waren overigens vaak boos over de zure stukken van Willem Breedveld. Bij de televisie speelde de rivaliteit tussen de toenmalige actualiteitenrubrieken Achter het nieuws (VARA) en Brandpunt (KRO) wellicht ook een rol.

Op het waarom van de moeizame verhouding van Van Agt met de media wordt ingegaan. Op dit moment is het nog niet te overzien of de aandacht aan Van Agts relatie met de media en publiciteit verspreid wordt over de hele tekst, dan wel in een apart hoofdstuk aan de orde komt.

Hetzelfde geldt voor de oprechte liefde van Van Agt voor het fietsen en wielrennen en de impact daarvan op zijn politieke loopbaan.

Ten slotte

Vooralsnog zien we geen reden om materiaal te verzamelen over de activiteiten van Van Agt na zijn aftreden als premier, want het lijkt er niet op dat dit substantieel zal bijdragen tot meer inzicht in het verloop van zijn politieke loopbaan. Meer kennis van zijn jeugd en carrière tot 1971 doet dit wellicht wel, maar het is de vraag of hierover - behalve over zijn werkzaamheden als justitieambtenaar en hoogleraar - veel nuttigs achterhaald kan worden.

Wel is de verleiding groot iets te zeggen over de opmerkelijke rol van Van Agt in de hedendaagse publiciteit en over de verwijdering tussen Van Agt en het CDA.

Een kritische beschouwing over hoe onze informanten thans tegen Van Agt aankijken mag niet ontbreken. Frappant is hierbij dat, op een enkele uitzondering na, zijn meeste politieke tegenstanders van destijds in retrospect mild zijn in hun oordeel. Sommigen geven zelfs openlijk toe hem destijds verkeerd te hebben behandeld.

Het meest kritisch zijn Van Agts partijgenoten, voornamelijk maar niet uitsluitend afkomstig uit de antirevolutionaire hoek. Wellicht zijn zij debet aan de marginale plaats die van Agt thans in het CDA inneemt.

Hoe het ook zij, bijna iedereen vindt Van Agt een aardige man. Toch zijn ook daar kanttekeningen bij te plaatsen: 'Van Agt is hard onder zijn charme. Hij profiteert van de zwakheid van zijn tegenstanders. Het is een machiavellist'. 'Van Agt kwam over als een wat verdwaalde heer, maar hij was hard, harder dan je dacht'.

Ook is het interessant in te gaan op de vraag hoe 'rechts' Van Agt eigenlijk was/is. 'Hij is niet zo conservatief, alleen in immateriële zaken. 'De socialisten hebben hem in het rechtse kamp gedreven.' 'Van Agt is niet rechts'.

‘Van Agt is als politicus ontstaan uit tegenkracht. Hij werd weggedrukt en zijn club werd weggedrukt. Zijn tegenspel was eerst vooral juridisch en later vooral christen-democratisch’.

Dat brengt ons op nog een ander, verwant probleem. Volgens sommigen was het optreden van Van Agt altijd wel een beetje toneelspel. Wie is nu eigenlijk de ware Dries? We voelen ons uitgedaagd om hierop in te gaan, maar zijn ons er in gepaste bescheidenheid van bewust dat dit niet het verlossende woord kan opleveren, mede omdat onzes inziens zelfs het object van onze studie met al zijn zelfkennis en zelfspot hierop het antwoord schuldig zal blijven.¹⁰

Verder worden enkele zaken geëvalueerd, zoals de betekenis van Van Agt als vakminister, als lijsttrekker en politiek leider voor het CDA en als premier. Moeten we eerste minister Van Agt zien als een tussenpaus tegen wil en dank tussen de giganten Den Uyl en Lubbers? Was zijn premierschap een transitieperiode tussen het tijdperk van staatszorg en dat van gespreide verantwoordelijkheid? Of heeft hij meer betekend?

Ook over het thema ‘Van Agt en de macht’ valt wel een en ander op te merken.

Ten slotte komen we terug op de in de inleiding gestelde theoretische vragen en sluiten we af met een korte verhandeling over wat de politieke loopbaan van Van Agt ons leert over de invloed van sympathieën en antipathieën op politieke keuzes.

3 Bronnen

Boeken en artikelen

Bootsma, Peter 2000 - *De Molukse acties. Treinkapingen en gijzelingen 1970-1978*. Amsterdam: Boom.

Bootsma, Peter en Willem Breedveld 2000 - *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977*. Den Haag, SDU, vierde herziene druk.

Breedveld, Willem 2002 - ‘Het dualisme verzuipt...bij gebrek aan geharnaste protestanten van het type Jan van Houwelingen.’ In: *Gezicht lokaal bestuur. Liber amicorum Jan van Houwelingen*. Gemeente Haarlemmermeer.

Breedveld, Willem en John Jansen van Galen 1996 - *Gaius, De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman*. Utrecht: Scheffers.

Griffioen, Sander en Herman Noordegraaf 1999 - ‘Ik heb bepaald geen saai leven gehad. Interview met Bob Goudzwaard.’ In: Herman Noordegraaf en Sander Griffioen - *Bewogen Realisme, Economie, Cultuur, Oecumene, bij het afscheid van Bob Goudzwaard*. Kampen: Kok.

Lindner, J.J. 2003 - *Het tweede kabinet-Den Uyl, linkse idealen en mislukkingen 1966-1994*. Amsterdam: Bert Bakker.

Maas, P.F. 1982 - *Kabinetsformaties 1959-1973*. Den Haag: Staatsuitgeverij.

Terlouw, Jan 1983 - *Naar zeventien zetels en terug, Politiek dagboek 9 maart 1981 - 5 november 1982*. Utrecht / Antwerpen: Veen.

Thijn, Ed van 1977 - *Dagboek van een onderhandelaar*. Amsterdam, Van Gennep.

Zonneveld, M. 1992 - 'Hoe komen we in Godsnaam van die rooien af. De rol van het CDA in de kabinetsformatie van 1977.' <http://www.rug.nl/dnpp/jaarboeken/jaarboek1992/jv92-05.pdf>

Audiovisueel materiaal

EO televisie-documentaire over 'Broeder Mattheus'.

Andere Tijden, televisie-documentaire over de-zaak Menten.

Zomergasten (VPRO, 2003, Joost Zwagerman) met Dries van Agt

Noten

¹ Zomergasten, VPRO, op zondag 24 augustus 2003.

² *De eenzame fietser* is niet bedoeld als biografie van de heer Van Agt, maar naar inmiddels is gebleken dat daaraan wordt gewerkt in het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

³ Tot nu toe 'handmatig', zonder gebruik van elektronische apparatuur.

⁴ Dit speelde trouwens niet alleen bij Den Uyl.

⁵ Volgens eigen zeggen heeft Van Agt later als premier op dit gebied veel bijgeleerd. Hij moest wel.

⁶ In een opmerkelijke ingezonden brief in de NRC protesteerden een aantal oud-ministers en staatssecretarissen van Justitie tegen Glastra's aanval op Mulder.

⁷ Ook Den Uyl zou, om politieke redenen, ongelukkig zijn over het optreden van Kosto.

⁸ Tijdens de eerstvolgende bijeenkomst van het CDA-campagneteam hief Dries het glas en sprak: 'Ach heren, wat betekent het bestaan van het kabinet in het zicht van de eeuwigheid'.

⁹ De rivaliteit tussen Aantjes en Andriessen was enorm en was volgens sommigen ook de aanleiding tot Aantjes' fameuze 'Bergrede' van 1975.

¹⁰ De lezer begrijpt dat we bij het formuleren van deze zin geïnspireerd zijn door het prachtige barokke taalgebruik van Van Agt, dat wij helaas nooit kunnen evenaren.

Working Papers Political Science Vrije Universiteit Amsterdam

2002/01

Paul Pennings and Hans Keman 'The Dutch parliamentary elections of 2002: Fortuyn versus the establishment.'

2002/02

Tanja A. Börzel and Madeleine O. Hosli 'Brussels between Berlin and Bern: comparative federalism meets the European Union.'

2002/03

Andreas Nölke 'Networks versus networks: a critical appraisal of post-national governance Approaches with a focus on international organisations.'

2002/04

Tanja Aalberts 'Multilevel governance and the future of sovereignty: a constructivist perspective.'

2003/01

Henk Overbeek 'Globalisation, neo-liberalism and the employment question.'

2003/02

André Krouwel 'Measuring presidentialism of Central and East European countries.'

2003/03

Harmen Binnema 'How Europe hits parties... or not? Europeanisation of party programmes in the Netherlands and the United Kingdom.'

2003/04

Andreas Nölke 'Alternativen bei der Einführung von "Bologna" Die Umstellung auf das BA/MA-System in der niederländischen Politikwissenschaft.'

2003/05

Bastiaan van Apeldoorn, Andreas Nölke and Henk Overbeek 'The transnational political economy of corporate governance regulation: a research outline.'

2003/06

Andreas Nölke 'Private international norms in global economic governance: coordination service firms and corporate governance.'

2004/01

Henk Overbeek 'Global governance, class, hegemony: a historical materialist perspective.'

2004/02

Noël Vergunst 'The impact of consensus democracy and corporatism on socio-economic performance in twenty developed countries.'